

Тема 1. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ (4 год.)

1. Фонетика як вчення про звуки мови і мовлення. Зв'язок фонетики з іншими розділами науки про мову.
2. Фонетичне членування мовного потоку. Звуки мови та аспекти їх вивчення.
3. Поняття про фонему як основну одиницю фонології, її функції.
4. Коротка історія вивчення фонетики української мови.
5. Науково-лінгвістична транскрипція. Транслітерація.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГІЯ, ЛІНІЙНІ ОДИНИЦІ ФОНЕТИКИ, НЕЛІНІЙНІ ОДИНИЦІ ФОНЕТИКИ, АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНИЙ (АРТИКУЛЯЦІЙНИЙ) АСПЕКТ, ФІЗИЧНИЙ (АКУСТИЧНИЙ) АСПЕКТ, ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ (ЛІНГВІСТИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ) АСПЕКТ, ЗВУК, ФОНЕМА, ФУНКЦІЇ ФОНЕМ – КОНСТИТУТИВНА, ДИСТИНКТИВНА, ІДЕНТИФІКАЦІЙНА, ГОЛОВНИЙ ВИЯВ ФОНЕМИ, ВАРІАНТИ ФОНЕМИ – ПОЗИЦІЙНІ, КОМБІНАТОРНІ, ФАКУЛЬТАТИВНІ, ЗВУКОВЕ ПОЛЕ ФОНЕМИ, КОРЕЛЯЦІЯ, ФОНЕТИЧНИЙ АЛФАВІТ, ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ, ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ, ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ.

Людська мова – звукова. Найменшим компонентом мови є членороздільні звуки, які служать матеріалом для створення основних мовних одиниць – слів і речень, але не мають самостійного значення, виступають певними знаками, що повинні бути однаковими для мовця і слухача.

Звукові одиниці, які служать засобом передачі думки, досліджує спеціальна наука – **фонетика**.

Фонетика (від грецького *phonetikos* – звуковий) – розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що з'являються у мовленні при сполученні звукових елементів між собою.

Фонетика – багатоаспектна лінгвістична дисципліна.

Звукові зміни, спільні для багатьох мов цікавлять з а г а л ь н у ф о н е т и к у.

Звукова природа певної мови або якоїсь групи мов становить об'єкт к о н к р е т н о ї ф о н е т и к и.

О п и с о в а ф о н е т и к а вивчає звукову систему на певному етапі розвитку мови, тобто в с и н х р о н і ч н о м у а с п е к т і.

І с т о р и ч н а або д і а х р о н і ч н а ф о н е т и к а розглядає звукові зміни від найдавніших часів до сучасності (наприклад, занепад звуків **ъ, ъ** та еволюція звукових явищ у зв'язку з цим; дія закону відкритого складу упродовж певного часу).

Е к с п е р и м е н т а л ь н а ф о н е т и к а досліджує властивості звуків, складоподіл, наголос, інтонацію за допомогою спеціальних приладів (томограф, акустичні фільтри, інтонограф, частотні індикатори, конденсаторний мікрофон та ін.).

З і с т а в н а ф о н е т и к а характеризує спільне і відмінне у звуковій будові двох і більше мов.

Предметом нашого вивчення є фонетика сучасної української літературної мови, тобто фонетика описова. Однак для розуміння фонетичної системи української мови, для з'ясування її самобутніх рис, причин, що зумовили ряд фонетичних змін, необхідне звернення до історичних фактів, що й буде робитися в міру потреби.

Кожна мова має своєрідну звукову структуру: тільки їй властиві звуки, звукосполучення, наголоси, інтонаційне оформлення звукового потоку. Тому мови відрізняються одна від одної на слух. Наприклад, у сучасній українській літературній мові є 6 голосних (*о, а, у, е, и, і*) (хоч у давній українській мові їх було більше), а в польській мові є ще й носові *о, е*. Для звукової системи української мови характерні специфічні звуки (*з – ʒ*, твердий *р* у кінці слів і складів, злиті *дʲж, дʲз*), чергування голосних, приголосних (*о, е з і (роки – рік, ступінь – ступеня)*); *з, к, х із з', ц', с' (муха – мусі, нога – носі)*; уникнення збігу приголосних, що відбилося й на письмі (*щасливий, проїзний*). Загалом звуковий рівень нашої мови має закритий характер, його еволюція відбувалася повільно і непомітно. Після XII ст. не поповнилася жодною голосною фонемою і жодної не втратила. У систему приголосних за останню тисячу років запозичено тільки 4 звуки: *ф, ʒ, ц*, злитий *дʲз*.

Отже, звукові запозичення менш поширені, ніж лексичні. Як правило, іншомовні слова фонетично пристосовуються до мови-реципієнта. Однак вчені вважають, що масові запозичення можуть спричинити суттєві зміни у звуковій системі: *ф → т, п (Пилип, кафедра)*

ф → хв (хвартух).

Ф о н е т и к а тісно пов'язана з іншими розділами науки про мову, зокрема з л е к с и к о л о г і є ю (значення слова втілюється в певній послідовності звуків; значення окремих слів розрізняється саме звуковою формою: *бити – бути – вити, за□мок - замо□к*), з м о р ф о л о г і є ю (наприклад, чергування звуків є фонетичним засобом вираження граматичних значень *несу – ніс, робив – робивши*), із с и н т а к с и с о м (фразовий наголос, мелодика виявляються тільки в межах речення), з г р а ф і к о ю (фонетика відображається в алфавіті, бо кожен звук має літерне (графічне) позначення), з о р ф о г р а ф і є ю (в основі української орфографії – фонетичний принцип), із с т и л і с т и к о ю (часто звукопис, звучання слів увиразнює думку), найтісніший зв'язок – з о р ф о е п і є ю (встановлюється правильність вживання звуків, звукосполук, типів наголосу тощо).

Вивчення фонетики має теоретичне і практичне значення. Т е о р е т и ч н е з н а ч е н н я обумовлюється важливою роллю звукової сторони мови в житті суспільства, яка є засобом спілкування, взаєморозуміння людей. Фонетика пояснює цілий ряд морфологічних і синтаксичних явищ (наприклад, матеріальне і нематеріальне вираження морфем у певних частинах мови: *[о]* - це може бути і закінчення, і префікс, і суфікс, і прийменник, і речення), дає теоретичні основи для наукового вивчення орфографії.

Практичне значення фонетики виявляється під час навчання іноземної мови (шляхом зіставлення звуків чужої і рідної мов), при навчанні глухонімих, у медицині (при окремих захворюваннях, у зубопротезній практиці); набуло широкого застосування в електоракустиці у зв'язку із розвитком звукозапису, в кібернетиці – через конструювання автоматизованих систем управління (АСУ), що керуються голосом. Показова роль фонетики для підвищення культури усного спілкування, удосконалення дикції, засвоєння орфографії).

Як основна одиниця фонетики, **звук []** – це найменша, неподільна одиниця мовного потоку, що використовується для побудови складів і фонетичних одиниць вищого рівня, за допомогою яких висловлюються думки.

Звукова форма кожного слова становить один звук або послідовність кількох звуків чи складів, об'єднаних словесним наголосом; слова повнозначні й службові можуть об'єднуватися у фонетичні слова, синтагми (відрізки усного мовлення, що становлять змістову й ритмомелодійну єдність), фрази (найменші сегментні одиниці, що являють собою синтаксичну й смислову закінченість, інтонаційну оформленість і виділяються паузами). Це також одиниці фонетики.

Отже, усі звукові одиниці поділяють на :

лінійні (сегментні) – звуки (фонеми), склади, фонетичні слова, синтагми, фрази – слідуєть одна за одною в мовному потоці;

нелінійні (над-, суперсегментні) – наголос, інтонація – не вимовляються ізольовано, як звуки і склади, а нашаровуються на звукові послідовності.

Звук як основну одиницю фонетики вивчають у трьох аспектах:

I. З погляду вимовного (артикуляційного) звук є наслідком певних рухів мовних органів, ступінь і характер участі яких у звукоутворенні – різний. Це анатомо-фізіологічний аспект (артикуляційний).

Щоб уявляти умови творення звуків певної мови, треба знати будову мовного апарата людини (дихальний апарат, органи вимовляння), Мовний апарат у всіх людей світу фізіологічно однаковий. Проте система артикуляцій у мовах різна. Тому людині буває непросто засвоїти бездоганну вимову іноземної мови.

Кожен конкретний звук твориться різними мовними органами. Робота мовних органів, спрямована на утворення звука, називається **артикуляцією**, яка складається з трьох етапів (екскурсія, витримка, рекурсія). У зв'язку з цим **звук** – це найменша одиниця мовного потоку, яка має одну артикуляцію.

У мовному потоці між вимовлянням звуків існує тісний зв'язок, тому рекурсія попереднього звука може безпосередньо переходити в екскурсію наступного. Це призводить до різних звукових уподібнень.

II. Фізичний аспект вивчає звук з точки зору сприйняття. Кожен звук людської мови є явищем фізичним, що виникає внаслідок коливання повітряного середовища під тиском струменя видихуваного повітря.

Джерелом мовного звуку є повітряні хвилі, які обов'язково сприймаються вухом, бо звуки, які не сприймаються органами чуття людини, -- це не звуки мови (ультра-, інфразвук). З'ясування фізичної природи мовних звуків передбачає вивчення їх інтенсивності (сили), висоти, тембру, тону, тривалості в часі, тобто власне акустики, тому цей аспект має ще назву **а к у с т и ч н и й**.

Чим більша амплітуда коливання голосових зв'язок під тиском видихуваного повітря, тим більша інтенсивність (сила) звуку. Одиниця виміру рівня інтенсивності – децибел (дб).

Висота звуку визначається швидкістю коливань за одиницю часу. Одиниця виміру висоти звуку – герц (гц = 1 повне коливання за секунду). Звук тим вищий, чим більше коливань за одну секунду. Найвищий звук – *i*, дещо нижчі – *u*, *e*; м'які приголосні вищі, ніж тверді.

Звуки мови можуть мати забарвлення – тембр звучання, який визначається резонатором (порожнини рота, носа, глотки). Наприклад, *[m]*, *[n]* мають носовий відтінок.

Довгота звуку залежить від різних факторів, наприклад, від позиції в слові, від наголошення: у слові *веселий* наголошений *[e]* довший, ніж ненаголошений. Найдовші – м'які, глухі приголосні; найкоротший – *[p]*.

У зв'язку з цим аспектом головними компонентами звуків людської мови є голос і шум. Голос (тон) виникає внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шум – внаслідок неперіодичних коливань. У чистому вигляді тони і шуми зустрічаються рідко. Вони здебільшого прилучаються один до одного. Залежно від того, що лежить в основі звуку – тон чи шум – вони поділяються на голосні й приголосні. Таким чином, **голосні** – це звуки, в основі яких лежить тон. Вони утворюються в гортані: ротова порожнина відкрита широко, струмінь видихуваного повітря відносно слабкий, бо не зустрічає додаткових перепон.

Приголосні – звуки, в основі яких лежить шум, до якого може долучатися й голос (наприклад, при утворенні дзвінкх приголосних). Вони утворюються переважно у ледве відкритій ротовій порожнині; струмінь видихуваного повітря – сильний.

Оскільки звуки ми вимовляємо і чуємо, то ці два аспекти (артикуляційний та акустичний) складають сутність звуку. Отже, фонетика перш за все відповідає на питання, як твориться і сприймається звук.

Названі два аспекти вивчення звуків мови з'ясовують їх [звуків] природні властивості, що встановлюється природознавчими методами.

Однак у процесі спілкування звуки виконують дуже важливі соціальні функції: творять слова, граматичні форми, диференціюють значення слів. Тобто, звуки мови є функціональними одиницями мовної системи. Тому існує ще один аспект вивчення звуків мови.

III. Функціональний, або соціальний, аспект, який встановлює роль звукової мови з точки зору її смислових функцій. Наприклад, звуки *н* і *н'* здатні розрізняти слова *стан* і *стань*; звуки *а*, *и*, *у* можуть розрізняти і слова і форми слів *дам*, *дим*, *дум*. Звукові одиниці, що служать для розрізнення слів

або їх форм, називаються **фонемами** (| |). Оскільки дослідження функцій звукових елементів у процесі комунікації здійснюється за допомогою мовознавчих (лінгвістичних) методів дослідження, то цей аспект має назву також **лінгвістичний**. Розгляд звуків у цьому аспекті розпочався порівняно недавно – понад 150 років тому в російському мовознавстві. Основоположником його став І. О. Бодуен де Куртене (70-ті роки ХІХ ст.). Термін «фонема» у науковий обіг увів його учень М. Крушевський.

Усі 3 аспекти відрізняються завданнями, методами дослідження, але перебувають у нерозривному зв'язку, взаємодоповнюють один одного, хоч провідним, центральним є лінгвістичний, функціональний, а перші два – допоміжні. Ряд фонетистів, враховуючи важливість функціональних властивостей звуків мови, виділяють окрему науку, розділ мовознавства – ф о н о л о г і ю, яка вивчає систему фонем.

Фонологія – це наука, яка розглядає найменші неподільні звукові елементи мови як засіб творення слів, морфем, граматичних форм, досліджує функціональні властивості звуків і закономірності їх сполучення у процесі мовлення.

В історії мовознавства були спроби протиставити ці аспекти й розподілити їх між двома науками: основною з них – фонологією і допоміжною – фонетикою. Проте у наш час традиційною є думка, яку відстоювали російські вчені, що фонологія і фонетика – нероздільні частини однієї науки фонетики, бо вони мають спільний предмет дослідження – звукові засоби мови, але досліджують їх з різних боків, у різних аспектах. Ідея про дві сторони фонетики пізніше поширилася і в зарубіжному мовознавстві. Деякі лінгвісти й досі сперечаються, що важливіше – фонетика чи фонологія. Традиційно у науці виділяють розділ ф о н е т и к а (відомий ще давнім грекам). Ці дві науки вивчають звук з абсолютно різних точок зору, що відбилося і в термінології. Одиниця вивчення у фонетиці – звук, а одиниця вивчення у фонології – фонема. Це різні назви однієї речі: звуки – це фізичне, індивідуальне явище, залежна величина, а фонема – явище ідеальне (існує в нашій уяві), соціальне (усі сприймають однаково), стала величина.

Отже, з а в д а н н я ф о н е т и к и:

- 1) охарактеризувати артикуляційну й акустичну природу мовних звуків і дати їх класифікацію;
- 2) дослідити, якими ознаками розрізняються звуки;
- 3) встановити, в якому оточенні можуть виступати звуки мови і яких змін вони зазнають;
- 4) вивчити смислову функцію наголосу, інтонації.

З а в д а н н я ф о н о л о г і ї:

- 1) встановити фонематичні засоби передачі думки в мові;
- 2) вивчити систему фонем і дати їх класифікацію;
- 3) дослідити варіанти фонем, які з'являються в різних фонетичних умовах.

У мовному потоці вимовляється величезна, теоретично безмежна кількість звуків, а фонем (величин, які усі мовці сприймають однаково) – 38. Проте людина членує його перш за все на елементи, що служать для узнавання слів,

тобто для людського спілкування. Їх називають фонемами. Отже, фонемна значущість виділяється на основі функціонального (лінгвістичного) критерію.

Таким чином, **фонема** – найменша звукова одиниця, що виступає в мові носієм смислу і служить для розрізнення слів або їх форм.

Основні властивості фонем:

- 1) **автономність** (самостійність): виявляється у можливості ви членування її у будь-якому слові і використанні для утворення нових слів; можливість передачі звуків літерами: *де* – |d|, |d'|; *де і же* – [d'ʒ], [d] і [ʒ];
- 2) **звукова відмінність** від інших – обов'язкова умова існування фонем;
- 3) **наявність потенційного значення**: |a| самостійно може бути звуковою формою сполучника, частки, вигуку, закінчення, префікса, суфікса і речення;
- 4) **абстрактність** у порівнянні з конкретними звуками, бо кожна фонема у нашій свідомості існує у вигляді кількох (багатьох) звуків, що мають більшість спільних рис, але де в чому й відрізняються.

Отже, у мовленні не може бути фонем взагалі. Усі мовні звуки є конкретними реалізаціями фонем: фонем реалізуються у звуках.

Функції фонем:

- 1) **конститутивна** (будівельна): фонема – матеріал для творення слів, морфем |p|, |d|, |a| – *рад, дар*;
- 2) **дистинктивна** (розрізнявальна): |гaвa|, |кaвa|, |пaвa|: фонема – засіб розрізнення слів, морфем |сам| – |сом| – |сум| – |сім|;
- 3) **ідентифікаційна** (ототожнювальна): звукові комплекси співвідносяться з предметами, поняттями, забезпечуючи мовну комунікацію: |ура|, |шум|.

Отже, в українській мові є 38 фонем (абстрактних понять), які реалізуються у мовленні в безмежній кількості звуків, цілком визначених для даної мови, але неоднакових з артикуляційно-акустичного погляду, хоч і об'єднаних єдиною функцією звучань.

Розрізняють головний вияв фонем і її варіанти або алофони.

Головний вияв (г. в.) – найсамостійніший, незалежний від оточення алофон, який можемо назвати ізолювано, представляючи фонему загалом.

Варіанти (в.) – усі інші звукові реалізації фонем, її конкретний вияв у мовному потоці, який зумовлюється різними фонетичними умовами (початок, середина, кінець слова; наголос).

Між фонемою і її алофонами існує діалектична єдність: кожна фонема існує лише через свої відтінки, але не збігається з жодним із них. Кожен окремий алофон (відтінок) – це частковий прояв фонем.

Головний вияв і варіанти фонем складають її **звукове поле** (або **дистрибуцію**) – сукупність усіх позицій, у яких можлива дана фонема:

	[e']	в[e]с[e ^u]ло	[ɛ]	[ɛ]орло, порі[ɛ]
e	[e ^u]		ɛ	

[u^e] в[u^e]ликий

[z'] [z']іркий

Мовних звуків, не належних до якоїсь фонемі, бути не може. Для вивчення наповнення будь-якої фонемі мають значення перш за все її закономірні, обов'язкові видозміни.

Розрізняють такі в а р і а н т и ф о н е м и:

- 1) **позиційні** – пов'язані з місцем у слові, положенням щодо наголосу: [o] в позиції перед складом з наголошеним [y] реалізується [o^y]: *зозуля, кожух*;
- 1) **комбінаторні** – зумовлені характером сусідніх звуків: наприклад, шиплячі, губні звуки в українській мові – тільки тверді, але перед [i] вони напівпом'якшені ([ж']інка, [б']ік); кінцевий [з] у префіксі *роз-* перед наступним глухим – оглушується (*ро[з^lсипати*); фонемі *в, й* після голосного перед приголосним у кінці слова чи складу реалізуються у нескладотворчих звуках – [ў], [ї] (*шовк, чайка, підіймався, жовтий*);
- 2) **факультативні** – закріплені мовною традицією на певних територіях: наприклад, напівм'яка вимова деяких приголосних перед *і* ([д']ід, *си[н']ій*), середня вимова *л* у полтавських говорах ([л□]ожка).

Отже, алофони (варіанти) залежать від конкретних фонетичних умов.

Звуки мови, в яких реалізуються фонемі, характеризуються рядом артикуляційних і акустичних ознак. Якщо ці ознаки їх відрізняють, то вони називаються д и ф е р е н ц і й н и м и (розрізнявальними). Так, різниця між звуками *н* і *н'* у словах *лан* – *лан'* не залежить від їх фонетичної позиції, а зумовлена наявністю у фонетичній системі української мови різних фонем – твердих і м'яких, незалежних одиниць.

Фонема – це одиниця взаємовідношень і протиставлень. У фонології існує поняття к о р е л я ц і я (протиставлення) фонем. **Кореляція** – це відношення між двома рядами фонем, які попарно протиставляються однією ознакою при збігові усіх інших. Описуючи фонемі, ми користуємося цими ознаками. У фонетичній будові кожної мови постійно відбуваються протиставлення однотипних звучань – фонем.

Фонема становить собою єдність кількох диференційованих ознак, якими вона протиставляється іншим.

Найбільшим протиставленням в українській фонетичній системі є виділення голосних і приголосних: 6 голосних – 32 приголосні.

У межах цих груп є дрібніші протиставлення, які здійснюються на основі різних артикуляційно-акустичних ознак. Для голосних – це різні ступені підняття язика (4), огублення та ін. Для приголосних, наприклад: глухість / дзвінкість, твердість / м'якість та ін.

Корелятивні пари приголосних:

дзвінки: |б| |д| |з| |г| |г| |ж| |д'ж| |д'| |з'| |д'з'| |д'з'| – 11 пар
глухі: |п| |т| |с| |х| |к| |ш| |ч| |т'| |с| |ц'| |ц'| |ф|

тверді: /d| m |z| d'z| ц| c| n| p| л| – |б| n| в| м| ф| ж| ч| ш| | d'ж| |r| k| x|
м' які: |d'| |m'| |z'| |d'z'| |ц'| |c'| |н'| 9 пар

Диференційні ознаки можуть встановлюватися й на основі акустичних ознак голосних чи приголосних: наприклад, шиплячі протиставляються свистячим, губні – зубним тощо, найвищий голосний – *i*, найнижчий – *a*. На відміну від приголосних, голосні протиставляються цілими групами, наприклад, голосні переднього ряду – голосні заднього ряду, кожен голосний протиставляється усім іншим голосним; приголосні |m| і |k| протиставляються активним мовним органом (відповідно передньо- і задньоязиковий), але обидва вони зімкнені, глухі.

Кількість диференційних ознак у кожній мові обмежена, але їх комбінації – досить численні.

Історія вивчення фонетики української мови довготривала. Окремі питання опрацьовувалися уже в перших українських граматиках: Л. Зизанія (1596), М. Смотрицького (1619), І. Ужєвича (1643), О. Павловського (1819).

Перші спроби вивчення фонетики української мови, хоч переважно в акустичному аспекті, пов'язані з іменами О.О. Потебні, Й. Й. Житецького у I пол. XIX ст.

Фонологічний період в українському мовознавстві датується 1927 роком, коли вийшла книга професора Є. К. Тимченка «Курс українського язика». У подальшому з'явилися праці О. Синявського («Спроба звукової характеристики літературної української мови», 1929 та «Норми української літературної мови», 1930), О. Курило («До поняття «фонема», 1930).

Розділ «Фонетика і фонологія», написаний М. Наконечним, з'явився в 50-х роках у «Курсі сучасної української літературної мови». У 60-х роках у дослідженнях В. Бровченка, А. Москаленка, П. Коструби уточнюється поняття «фонема».

У 1969 р. починає виходити академічна граMATика української мови за загальною редакцією І.К.Білодіда, у якій питання фонетики й фонології глибоко висвітлюють уже названі автори, а ще – М.А.Жовтобрюх, В.С.Перебийніс, Л.І.Прокопова, Н.І.Тоцька. Упродовж наступних двох десятиліть фонетика української мови розвивається досить бурхливо із використанням різних експериментальних прийомів. Глибоко описані майже всі фонетичні одиниці української мови (у монографіях Прокопової Л. І. («Приголосні фонемі сучасної української літературної мови», 1958, «Структура складу», 1973, рос. мовою); Перебийніс В.С. «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови», 1970); Тоцької Н.І. («Голосні фонемі української літературної мови», 1973); Винницького В.М. («Наголос в сучасній українській мові», 1984); Складенка В.Г. («Праслов'янська акцентологія», 1998).

Для наукового вивчення звукового складу мови, особливо її орфоєпії, для діалектологічних записів користуються спеціальним звуковим письмом – т

^ між службовим і повнозначним словом – для позначення фонетичних слів: [сказала^ˆб]; а також для позначення злитих звуків (африкат): [д^ˆж], [д^ˆз]
[бд^ˆжола], [д^ˆзв'інок]

| у середині речення – для позначення звичайної паузи (фізіологічної або на місці коми)

|| у середині або в кінці речення (тексту) – для позначення тривалої паузи (на місці тире, двокрапки, крапки з комою тощо)

_____ під словом у реченні (тексті) – для позначення логічно наголошеного слова

¡ ¿ перед першим словом речення – для передачі відповідної інтонації

˘ над літерою – для позначення нескладових звуків: [во[ў]к], [га[і]].

Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідно. Літерою алфавіту і вгорі – іншою літерою – того звука, до якого схильний даний звук: [в^ерба□], [л^ооб], [ту^ор].

Усі слова у транскрипції пишуться з малої літери.

Запис живої мови, при якому передаються тільки фонемі без урахування несуттєвих у фонологічному відношенні відтінків, називається **фонематичною транскрипцією**.

Запис живої мови з урахуванням усіх звукових відтінків називається **фонетичною транскрипцією**.

У фонематичній транскрипції використовуються значно менша кількість додаткових знаків, ніж у фонетичній. Загалом вона досить близька до орфографічного запису.

Фонетична транскрипція може бути точна/детальна і спрощена. Крім цього, вона постійно удосконалюється. Наведемо приклади запису слів двома транскрипціями:

весло	весло	[в ^е сло]
потужний	потужний	[п ^о тужний]
дощ	дошч	[дошч]
розжарити	розжарити	[рож:ари ^е ти]
люлька	л'ул'ка	[л'ул'ка]
зілля	з'іл'л'а	[з'іл':а].

Обидва способи запису живої мови мають однаково велике значення. Але використовуються з різним призначенням. Фонематична транскрипція має велике значення для фіксації артикуляційних і акустичних властивостей звуків безвідносно до їх соціальної природи, тобто смислорозрізнавальної функції. Фонетична транскрипція показує звуки в дії.

Для порівняння наведемо уривки, записаний звичайним письмом, фонематичною і фонетичною транскрипціями:

І. Пригріває ясне сонце. Незабаром задзюрчать веселі струмочки. Сніг розтане – і почнеться справжня весна!

Фонематична транскрипція

/ пригр'івайє йасне сонце // незабаром за д'з 'урчат' весел'і струмочки // і сн'іг розтанє / і почнет'с'а справжн'а весна // /

Фонетична транскрипція

[прй'гр'іва □ йє йасне □ с'о □ нце // не"заба □ р'ом зад'з'урча □ т' ве"се □ л'і стр'ум'о □ чки // і с'н'іг р'оз'та □ не / і п'очне □ ц':а спра □ жн'а □ ве"сна □ //]

II. Розчервонілі на дзвінкім морозі дівчачі обличчя пашили вогнем, молодістю, безжурною сміливістю. Чи легко на душі? Звичайно!

/ розчервон'іл'і на'дзвінкім мороз'і д'івчачі обличчя пашили вогнем / молод'іст'у / безжурною сміливіст'у // і чи легко на душі // і звичайно // /

[р'ожче"рво"н'іл'і на'д'зв'інк'ім м'ор'оз'і д'і'ч'ач'і обліч':а паши'лі в'огне"м / м'ол'од'іс'т'у / бе"ж":урн'ойу с'м'ілів'іс'т'у // і чи'лєхк'о на'д'оуш'і // і зви"ч'айн'о //]

III. Вечір. Пристань. Дніпро задумливо плюскає легкими хвилями об берег, і маленькі човники злегка гойдаються на них, наче граються. Пароход має одійти аж уночі, і через те у самій пристані – порожньо, тільки подекуди, лежачи на якійсь бочці, меланхолійно дивиться у воду сторож. (В. Винниченко).

/ вечір // пристан' // дн'іпро задумливо пл'ускає легкими хвил'ами об' берег / і мален'кі човники злегка гойдайт'с'а на'них / наче грайт'с'а // пароход має одійти аж уночі / і через те у самій пристан'і // порожн'о / т'іл'ки подекуди / лежачи на'якійс' бочц'і / меланхол'ійно дивит'с'а у'воду сторож // /

[véч'ір // прістан' // д'н'іпр'о зад'умлі"во пл'у"скає ле"гкіми хвіл'ами об:éрег / і малén'к'і ч'о'б'уни"ки злєхка г'оїд'ай'уц':а на'ніх / наче грай'уц':а // п'ар'ох'од ма́є од'ійті аж'ун'оч'і / і ч'єрез'тє у'сам'ій прістан'і // п'ор'ожн'о / т'іл'ки п'одéк'уди / лéжачи на'як'іс' б'о'ц':і / ме"л'анх'ол'ійн'о діви"ц':а у'в'оду ст'ор'ож //]

Тема 2. ЗВУКОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ГОЛОСНІ ФОНЕМИ

1. Загальна характеристика системи фонем сучасної української літературної мови.
2. Голосні звуки, їх фонологічні особливості.
3. Артикуляторна класифікація голосних.
4. Звукові реалізації голосних фонем.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: ГОЛОСНІ ЗВУКИ, СИЛЬНА Й СЛАБКА ПОЗИЦІЯ ГОЛОСНИХ, РЯДИ Й ПІДНЯТТЯ ГОЛОСНИХ, ЛАБІАЛІЗАЦІЯ, АКОМОДАЦІЯ.

Звукова система української мови включає г о л о с н і й п р и г о л о с н і звуки (співвідношення 1:5), які виділяються на основі ряду протиставлень – артикуляційних, акустичних, функціональних. При описі звукової системи мови, у тому числі й української, насамперед звертають увагу на акустичні особливості й артикуляцію звуків, які тісно пов'язані між собою.

Найбільш виразну артикуляційну відмінність між голосними й приголосними підкреслив В.О. Богородицький, який назвав голосні ротовідкривачами, а приголосні – ротозакривачами, бо при утворенні перших голосовий канал максимально відкритий і фокуси утворення шумів майже відсутні. Оскільки повітряний струмінь уже розривав голосові зв'язки – він слабкий. Приголосні утворюються при повному або частковому звуженні ротової порожнини. При проходженні струменя видихуваного повітря утворюються характерні для приголосних шуми з участю чи без участі голосу.

Найвизначніша функційна ознака, покладена в основу розрізнення голосних і приголосних, – їх складотворча функція. У зв'язку з цим голосні – складотворчі звуки, тобто вони є вершиною складу, приголосні – нескладотворчі звуки, що входять у склад разом з голосними. Саме ця ознака відбилася і в називанні голосних і приголосних.

Голосні звуки – це звуки людської мови, в основі яких лежить музикальний тон, утворений при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах.

У сучасній українській літературній мові є 6 голосних звуків (*а, о, у, е, и, і*), які найбільш диференційовані та яскраві під наголосом. Це для них **сильна позиція** (позиція максимального розрізнення фонем). У **слабкій позиції** (обмежене вживання голосних, що виникає у потоці мовлення) виявляються модифікації голосних фонем.

Отже, голосні звуки акустично найбільш виразні під наголосом, у зв'язку з чим склад голосних фонем визначається насамперед у наголошеній позиції. Найбільш незалежним є вживання голосних у ролі окремих слів (усі, крім *и*) і на абсолютному початку слова (хоч це буває порівняно рідко), внаслідок чого

маємо нові слова: *Оля – Уля – Еля – Аля, Гра – ура – ера*. Ці ж фонемі можуть виступати після м'яких приголосних: *люк – л'як*.

Голосний [u] самостійно і на початку слова в сучасній українській літературній мові не вживається (пор. діал. *иниий*), але разом із [i] розрізняє слова: *икати – ікати, дим – дім, біліти – білити*.

Визначальна роль у творенні голосних української мови належить язичку. З його рухом змінює свою форму ротова порожнина, відкритість якої – обов'язкова умова творення голосних. Розмикання і змикання ротової порожнини здійснює нижня щелепа, яка, відходячи від верхньої на різну відстань, утворює з нею різний кут. Робота нижньої щелепи пов'язана з рухом язика, який може займати у ротовій порожнині положення по горизонталі (тоді виділяють голосні переднього і заднього рядів) і по вертикалі (розрізняють голосні високого, середнього, середньо-високого (високо-середнього), низького підняття (піднесення).

Ще один активний мовний орган при творенні голосних – губи. У зв'язку з цим виокремлюють огублені (лабіалізовані) і неогублені (нелабіалізовані) звуки.

Таким чином, звук *a* вимовляється з великим ротовим резонатором. Це найбільш відкритий (тобто губи участі не беруть у його творенні), найнижчий голосний української мови;

[o] утворюється з допомогою ротового резонатора і губів;

[y] – дуже огублений, утворюється при великому ротовому і фарингальному резонаторах;

[e], [u], [i] утворюються при більшому фарингальному резонаторові, ніж при ротовому. Губи участі не беруть.

У наголошених голосних артикуляція більш чітка, у ненаголошеній позиції вони змінюються у кількісному відношенні.

Так, головним виявом (г. в.) |a| є голосний заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований звук, який чітко вимовляється як в наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях;

г. в. |o| є голосний заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований звук. Ця фонема має варіант (в.) [oʷ] – звук середньо-високого підняття, якщо стоїть у ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним у (рідше і): з[oʷ]зу́ля, п[oʷ]ві́тря;

г. в. |y| є голосний звук заднього ряду, високого підняття, лабіалізований. Вимовляється завжди чітко.

Усі голосні заднього ряду (a, o, y) у позиції між м'якими приголосними або після/перед ними характеризуються більш передньою вимовою, але на якість звуків це не впливає, вони залишаються у головному вияві: р[á]д, л[ý]лька, л[á]нь.

Значно ширші звукові поля у фонем e, u. Так, г. в. |e| є голосний переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізований звук. У наголошених і побічно наголошених складах (*весни, непереможний*), у повноголосних групах (*береза, зелений, мережка, лелека*), у закінченнях іменників, прикметників,

дієприкметників, дієслів (*сонце, веселе, щєбече*), у суфіксах прикметників, дієслів *фонема e* реалізується у г.в.

У ненаголошеній позиції *|e|* виступає у варіантах *[e^u]* та *[u^e]* (у залежності від голосного у наступному складі). Так, *|e|* реалізується у *[e^u]* (звук середньо-високого підняття) перед складами з наголошеними *a, o, e*: *д[e^u]ржáва, м[e^u]дóвий, в[e^u]сéлий*; *|e|* реалізується у *[u^e]* (звук високо-середнього підняття) перед складом з наголошеними *i, u, y*: *в[u^e]лiти, з[u^e]рнiна, в[u^e]рнyти*.

Головним виявом *|u|* є голосний переднього ряду, високого підняття (обнижений), нелабіалізований звук. Такий звук є у наголошеній позиції (*дíво, вíсоко*), у складних словах з побічно наголошеним складом з *u* (*п'ятíзнáчний, дев'ятíсiл*), у закінченнях іменників, прикметників, дієслів та їх форм (*хáти, гáрний, вóзиш, прочiтаний*), у дієслівних суфіксах (*ходiти, вiтáючи*).

У варіанті *[u^e]* ця фонема реалізується перед складами з наголошеними *i, u, y*: *в[u^e]дiння, ж[u^e]вy, нах[u^e]лiтися*.

Варіант цієї фонем *[e^u]* маємо перед складами з наголошеними *e, o, a*: *ж[e^u]вé, в[e^u]сóкий, пр[e^u]йшлá*.

Фонема *i* виступає під наголосом *i* в ненаголошеній позиції (майже завжди) як голосний звук переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований: *висiти, рiчка, сyмiш*. Ця фонема може реалізуватися у варіанті *[i^u]* у частині українських (навіть під наголосом: *[i^u]нколи, [i^u]ней*) та давно запозичених (*[i^u]ндiк*) слів, а також у суфіксі *-in-* (*Украй[i^u]на*).

Отже, голосні в сучасній українській літературній мові мало піддаються впливові фонетичних умов, за винятком *e, u, o*, які в ненаголошених складах частково змінюють артикуляцію і звучання. Взаємне пристосування суміжних голосних дістало назву **акомодація**. Для українських голосних сильною вважається кожна позиція в наголошеному складі, а для фонем *a, y, i* взагалі не розрізняють сильних і слабких позицій. Зміни у вимові цих голосних, викликані звуковим оточенням, незначні. Слухач їх звичайно навіть не помічає.

ПРИГОЛОСНІ ФОНЕМИ

1. Приголосні звуки української мови, їх фонологічні особливості.
2. Класифікація приголосних.
3. Дистрибуція приголосних.
4. Звукові вияви приголосних фонем в українській мові.

КЛЧОВІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ: ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ; СЛАБКА Й СИЛЬНА ПОЗИЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ; КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ ЗА МІСЦЕМ ТВОРЕННЯ (ЗА УЧАСТЮ АКТИВНИХ МОВНИХ ОРГАНІВ), ЗА СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ, ЗА УЧАСТЮ ГОЛОСУ Й ШУМУ, ЗА ТЕРДІСТЮ Й М'ЯКІСТЮ; ЗВУКИ ГУБНІ, ЯЗИКОВІ, ГЛОТКОВИЙ, ЗІМКНЕНІ, ЩІЛИННІ, ЗІМКНЕНО-ЩІЛИННІ (АФРИКАТИ), СОНОРНІ, ШУМНІ,

М'ЯКІ, ПОМ'ЯКШЕНІ, НАПІВПОМ'ЯКШЕНІ, ПОДОВЖЕНІ; ДИСТРИБУЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ.

Приголосні – звуки, в основі яких лежить шум, до якого може долучатися й голос. Вони становлять в українській мові кількісно велику групу — 32: |б|, |п|, |в|, |м|, |ф|, |жс|, |ч|, |ш|, |д̂жс|, |г|, |к|. |з|, |д|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |ц|, |ц'|, |д̂з|, |д̂з'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|, |р|, |р'|, |й|. Це основні алофони (головні вияви). Вони виконують перш за все смислорозрізнювальну функцію: *дим – тим – зим – цим – ним – Рим – чим; кута – кутя, рос – Рось, булка – булька*. Сильною позицією для приголосних (найбільш незалежне вживання) є позиція перед голосними заднього ряду (*порядок, рука*) або в кінці слова (*плім, плід*). В українській мові є кілька особливих фонем: |д̂з| наявна у невеликій кількості слів: *[д̂з]він, кукуру[д̂з]а, бу[д̂з], ро[д̂з]инка*;

|д̂жс| уживається в українських і запозичених словах: *[д̂жс]ерело, б[д̂жс]ола, [д̂жс]емпер, дай[д̂жс]ест, коле[д̂жс]*.

Ненормативна заміна їх на *з* і *жс* руйнує слово: *зень, брожу* замість *дзень, броджу*.

|г| виступає у частині українських і запозичених слів: *гудзик, танок, атрус, дог, зигзаг, телотіти, гречний* та ін. Вона протиставляється деяким фонемам: *гуля – куля, гава – кава* (за дзвінкістю / глухістю), *грати – грати, гуля – гуля* (за способом творення).

Частина фонем мають корелятивну м'яку пару, але обидві, фонемі на письмі передаються однією й тією ж літерою:

[с]	с'	з	[з']
	<i>суди – сюди,</i>		<i>зав'яз – зав'язь.</i>

Тривалий час питання про наявність протиставлення пом'якшених подовжених приголосних як самостійних фонем неподовженим пом'якшеним було спірним.

В українській мові є 4 типи подовжених приголосних, що утворюються:

- 1) внаслідок збігу двох однакових приголосних на межі морфем, типу *оббити, письменник, розрісся*;
- 2) як результат історичної фонетичної зміни (прогресивної дисиміляції): *життя, знання, Запоріжжя*;
- 3) фонетичні зміни у живому мовленні (регресивна асиміляція у вимові): *гратчастий [гратч:астий], квітчастий [кв'іч:астий]*;
- 4) у деяких словах іншомовного походження: *тонна, ванна, нетто*.

На сьогоднішній день прийнято вважати подовжені звуки (тверді, пом'якшені) реалізацією двох фонем, бо вони виникають в українській мові при словозміні й словотворенні переважно на межі морфем. При переносі подовжені приголосні можна розривати, а ще вони мають обмежену кількість протиставлень: пор. *синю — синню* |син'н'у| [*сін'у*].

Подовжені приголосні різної якості з фонологічного боку слід кваліфікувати як збіг двох однакових фонем:

<i>приніши</i>	прин'іши	[прин'іш:и]
<i>лється</i>	л'л'ет'с'а	[л'éц':а]

осінній /oc'ín'n'íj/ [oʷc'ín':íj]

За аналогією до попередніх випадків слід розцінювати фонетично подовжені приголосні у словах іншомовного походження:

мадонна /мадонна/ [мадо́н:а]

булла /булла/ [бу́л:а]

Торрічеллі /тор'р'ічел'л'і/ [тор':ічел':і].

Приголосні в українській мові становлять кількісно велику групу звуків, що по-різному утворюються, мають неоднакові акустичні ознаки, підлягають численним змінам в усному мовленні.

Якість приголосних залежить від умов їх творення. З анатоμο-фізіологічного погляду при утворенні приголосних звуків функціонують лише окремі органи мовлення, наприклад, губи, кінчик або корінь язика, верхні зуби, задня стінка глотки тощо. Загальне напруження мовних органів відсутнє. Воно зосереджується лише на певних ділянках. Шум, що виникає в результаті подолання відповідної перепони, і визначає якість приголосного.

Від артикуляційних умов творення приголосних залежать їх акустичні особливості. З акустичного погляду вони складаються здебільшого з шумів або з шумів і незначних тонів. Виняток становлять сонорні приголосні, у яких переважає голос над шумом, чим вони схожі з голосними, тому можуть виявляти певною мірою складотворчі властивості (у розм. мові): *семестр, комізм, гімн, магістр, відомств, дирижабль*.

К л а с и ф і к а ц і я п р и г о л о с н и х сучасної української літературної мови ґрунтується на загальних принципах їх творення і здійснюється у д в о х г о л о в н и х а с п е к т а х: за дією активних мовних органів і за способом творення шуму. Інші аспекти у класифікації приголосних – поділ на групи за звучністю (сонорністю) і співвідношенням шуму й голосу та за твердістю і різними ступенями пом'якшення – допоміжні.

У зв'язку з цим є 4 к л а с и ф і к а ц і ї п р и г о л о с н и х в українській мові. І. К л а с и ф і к а ц і я з а м і с ц е м т в о р е н н я (або за активним мовним органом) ґрунтується на взаємодії активних і пасивних мовних органів при утворенні фокуса артикуляції конкретного звука.

Згідно з цією класифікацією усі приголосні поділяються перш за все на губні, язикові, глоткові.

Г у б н і (л а б і а л ь н і) приголосні творяться у результаті зближення або зімкнення активного мовного органа – нижньої губи – з верхньою губою або з верхніми зубами. Враховуючи участь пасивних мовних органів (верхня губа і зуби), губні поділяються на г у б н о-г у б н і (б, п, в, м) і г у б н о-зубн и й (ф).

Я з и к о в і приголосні залежно від того, яка частина язика торкається піднебіння, поділяються на п е р е д н ь о- (більшість), с е р е д н ь о- (й), з а д н ь о я з и к о в і (г, к, х). За пасивним мовним органом серед передньоязикових виділяють з у б н і (усі, крім ж, ч, ш, д`ж, р, р', які є а л ь в е о л я р н и м и).

Г л о т к о в і (ф а р и н г а л ь н і) приголосні (z, t) творяться в результаті зближення задньої стінки глотки з коренем язика.

II. К л а с и ф і к а ц і я з а с п о с о б о м т в о р е н н я ш у м у враховує характер перепони, що утворюється у результаті взаємодії активних і пасивних мовних органів. У зв'язку з цим за способом творення усі приголосні поділяються на 3 основні групи: зімкнені, щілинні, дрижачі.

З і м к н е н і (в и б у х о в і) приголосні (б, п, д, т, г, к, м, н, д', т', н') творяться у момент прориву струменя повітря між активними і пасивними мовними органами. Серед них є два носові звуки – **м і н**, бо повітря проходить частково через носову порожнину. Їх ще називають з і м к н е н о - п р о х і д н и м и (н о с о в и м и). Усі останні – ч и с т і (н е н о с о в і).

У межах зімкнених приголосних є особлива група звуків – з і м к н е н о - щ і л и н н і (а ф р и к а т и): д̂з, ц, д̂ж, ч, д̂з', ц'. У момент прориву повітря зімкнення не руйнується повністю, а поступово переходить у щілину, тому вибуху при їх утворенні немає. У сучасній українській мові афrikати вимовляються зливо і не є звичайним об'єднанням звуків **д і з, т і с, д і ж, т і ш**.

Щ і л и н н і (ф р и к а т и в н і) приголосні (в, ф, з, с, ж, ш, г, х, л; й, з', с', л') складаються із шуму, який твориться при проходженні струменя повітря через щілину, що виникає при наближенні активного мовного органа до пасивного. Щілинні [л] і [л'] ще називають б о к о в и м и; бо повітря проходить з обох боків язика, який наближається до ясен. Усі останні щілинні – с е р е д и н н і. Враховуючи слухове сприйняття деяких щілинних, з-поміж них виділяють ш и п л я ч і (ж, ч, ш, д̂ж) та с в и с т я ч і (з, с, ц, д̂з, з', ц', с', д̂з').

Д р и ж а ч і (в і б р а н т и) – [р], [р'] – утворюються у результаті переривчастого руху повітря, що змушує активний мовний орган (кінчик язика) вібрувати.

III. К л а с и ф і к а ц і я з а у ч а с т ю г о л о с у й ш у м у передбачає поділ приголосних на сонорні й шумні.

С о н о р н і (с о н а н т и) – це приголосні, що складаються переважно з голосу (р, л, м, н, й, в; р', л', н'), тому акустично вони наближаються до голосних, проте з анатомо-фізіологічного боку ці звуки мають ознаки приголосних, тобто напруження мовного апарата зосереджується там, де зближуються активні й пасивні мовні органи.

Усі інші приголосні належать до ш у м н и х, які складаються переважно з шуму і голосу або з одного тільки шуму. Вони розрізняються між собою акустичними й анатомо-фізіологічними особливостями. Так, враховуючи роботу голосових зв'язок, шумні поділяються на д з в і н к і й г л у х і приголосні. У сучасній українській літературній мові більшість дзвінких шумних приголосних мають співвідносні глухі шумні (див. корелятивні пари приголосних у темі "Фонетика і фонологія").

IV. К л а с и ф і к а ц і я п р и г о л о с н и х з а т в е р д і с т ю. Приголосні в українській мові розрізняють за наявністю або відсутністю пом'якшення

(палаталізації). Це т в е р д і й м ' я к і приголосні. Власний тон м'яких вищий, ніж у твердих.

М ' я к і приголосні за ступенем вияву м'якості поділяються на в л а с н е м ' я к и й (й), п о м ' я к ш е н і (п а л а т а л і з о в а н і), н а п і в п о м ' я к ш е н і (губні, задньоязикові, глоткові, шиплячі).

Пом'якшення приголосних в українській літературній мові здійснюється у таких позиціях:

- 1) перед голосним [i]: [н'іс], [в'ік], [ж'ін'ці];
- 2) перед іншими м'якими чи пом'якшеними приголосними та [й]: [д'ні], [д'з'він], [з'н'ати].

У літературному мовленні пом'якшення приголосних широко вживається і в інших позиціях.

Отже, класифікація основних алофонів приголосних сучасної української літературної мови базується на їх основних і допоміжних ознаках. О с н о в н і: активний мовний орган при утворенні звука, спосіб творення, участь голосу й шуму, твердість/м'якість. Д о п о м і ж н і: пасивний мовний орган при утворенні звука, участь носового резонатора, акустичне враження тощо.

Важливою лінгвістичною характеристикою приголосних є принцип сполучуваності їх з іншими фонемами у мовному потоці, або д и с т р и б у ц і я. Українській мові властиві певні закономірності дистрибуції приголосних.

На початку слова перед голосним можуть виступати всі 32 приголосні фонemi, а в кінці слова після голосного — лише 30 (не вживаються *ɾ* та *p'*).

Перед наступною |u| можуть виступати тільки тверді приголосні, а перед |i| — всі м'які, крім губних, шиплячих, задньоязикових і фарингальної, які у цій позиції реалізуються у напівпом'якшених варіантах.

Перед |e| вживаються тверді приголосні, а також м'які |m'|, |n'|, |l'|: |жит'т'евий|, |л'л'е|, |нас'ін'н'евий|, |несе|.

Перед голосними заднього ряду у власне українських словах вживаються тверді й пом'якшені приголосні фонemi. Не виступають у цій позиції напівпом'якшені варіанти твердих, крім [в'] та [м'] у випадках типу *свято*, *цвѣохкати*, *тьмяний*. У запозичених словах перед голосними заднього ряду можуть виступати як м'які приголосні, так і тверді та напівпом'якшені, наприклад: *миля*, *група*, *аннали*, *сума*; *попурі*, *пюре*, *Гюго*, *гума*, *курорт*, *кювет* і под.

Сполучуваність двох суміжних приголосних також регулюється суворими правилами. Найголовніші з них такі:

1. Глухі приголосні не можуть стояти перед наступною дзвінкою, тому одзвінчуються при вимові: |прос'ба| [п'р'оз'ба], |футбол| [ф'удб'ол].
2. Дзвінки приголосні, крім |ɣ|, можуть стояти перед наступною глухою: |гр'адка| [г'р'адка], |р'ізко| [р'ізко], але |легко| [л'эхко].
2. Дві однакові приголосні фонemi не можуть поєднуватися з третьою: *Ясси* + *ськ* — *яський* |йас'с'кий| [й'ас'кий].

3. Дві однакові фонем неможливі в кінці і на початку слів (крім *ляти*, *ссати* та префіксальних слів типу *зсадити* |*ссадити*|). Запозичені слова типу *біллє*, *мадонн* (Р. в. від *мадонни*) вимовляються як [б'іл'], [мадóн].
4. Зімкнена фонема не поєднується з наступним злитим: *ворітця* |*вор'ітц'а* | [во'р'іц'а], *вітчизна* |*вітчизна* | [в'іч'ізна].
5. Не можуть стояти поряд свистяча й шипляча фонем: *безшумний* |*безшумний* | [бе"жшумний], *піщаний* |*піщаний* | (рос. *песчаний*).

Щодо звукових реалізацій приголосних, то в деяких фонем вони є особливими, незвичайними. Так, сонорні приголосні |в| і |й| у кінці слова або складу після голосного перед приголосним виступають як нескладові звуки — [ў], [ї]:

<i>ковдра</i>	ковдра	[к ó ўдра],
<i>сказав</i>	сказав	[сказáў],
<i>знайте</i>	знайте	[зна́йте],
<i>чайка</i>	чайка	[ча́йка].

Сонорні |м|, |р| інколи на початку слова перед глухими або в кінці слова після глухих втрачають дзвінкість і вимовляються без участі голосу: [ритм], [мстити], [центр]. Їх називають ще "безголосими" сонорними.

Фонема *л* перед [e], [u] має напівм'яку якість ([л] "середній"): [клен], [клин]; у позиції перед м'якими вона реалізується у варіанті [л']: *гілці* |*гілц'і* | [г'іл'ц'і], *спілці* |*спілц'і* | [сп'іл'ц'і]. Така ж зміна у відповідній позиції відбувається з фонемою *н*, яка виступає у варіанті – [н']: *український* |*українс'кий* | [украї́н'с'кий], *команді* |*команд'і* | [комáн'д'і]. А фонем *р'*, *н'*, *л'*, *д'*, *т'* у деяких українських говорах мають один із варіантів – пом'якшений відповідний звук (найчастіше перед *і*, що походить з давнього *о*, *ы*): *білі* |*біл'і* | [б'іл'і], *тік* |*т'ік* | [т'ік], *дім* |*д'ім* | [д'ім].

Подовжені шиплячі *ж*, *ч*, *ш* реалізуються в подовжених м'яких варіантах у деяких словах (їх формах): *подружжя* [по'дру́ж'а], *ніччю* [н'іч'у], *піддашшя* [підáш'а].

Загалом звукові поля приголосних фонем в українській мові дуже різні за обсягом і характером. Більшість фонем мають по 2-3 вияви, включаючи г. в. Це губні (мають напівпом'якшений варіант), язикові фонем *д'*, *з'*, *л'*, *л*, *н*, *н'*, *р*, *р'*, *й*, *с*, *с'*, *к*, *х*, глоткова *г*. Причому деякі з них мають особливі вияви: нескладові, безголосі, середні звуки тощо (див. вище конкретні позиції, у яких вони з'являються); варіанти, які зовсім не збігаються з фонемою, пор.:

кр'із'жовте	[кр'іжóўте]
прин'ісиш	[при ^е н'іш:и]
прос'ба	[прóз'ба]
якби	[йагбі]
вогко	[вóхко]

Найширші звукові поля приголосних в українській мові включають по 4-5 виявів. Це шиплячі фонем *ж*, *ч*, *ш* і деякі передньоязикові – *д*, *з*, *т*, *т'*.

Серед цих варіантів, крім уже названих, чимало таких, що цілком відмінні від фонем. У фонем *ж*, *ч*, *ш* – це відповідно варіанти [з'], [ц'], [с'] перед приголосними [с'] і [ц']: |зв^жсс'а| [звáз'с'а]; |у ріцц'і| [у р'іц':і]; |біешс'а|

[бйес':а]. Фонема ч може реалізовуватися ще у варіанті [д̂ж] перед дзвінкими приголосними: |л'ічба| [л'ід̂жба́]. Передньоязикові |д|, |т|, |т'| мають варіантні вияви у вигляді аффрикат:

двадцять	двадц'ат'	[дв́ад̂зц'ат']
підживка	підживка	[п'ід̂жц'іу́ка]
братство	братство	[бр́ацтво]
коротший	коротший	[корочший]
живеться	живет'с'а	[жес'в́ец':а]

Кілька фонем виступають лише у г. в., а варіантів не мають: |д̂з|, |д̂з'|, |ц|, |ц'|, |г|.

Про художній характер звуків мови оригінально писав російський письменник К.Бальмонт у лекції «Поезія як чаклунство»:

«Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні – це сам наш голос; матері – що нас народили, сестри – що нас цілували, першоджерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б у нашому мовленні були тільки голосні, ми не вміли б розмовляти – лише голосили б ними в протяжній вільготності без форми, як плещуть води розливу.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молотом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Все ж хоч і керують усім приголосні, хоч і вважають вони себе справжніми господарями слова – не на приголосних, а на голосних буває наголос у кожному слові...».

Тема 3. ФОНЕТИЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

1. Видозміни звуків у мовному потоці.
2. Асиміляція, її види.
3. Дисиміляція приголосних, її різновиди.
4. Спрощення в групах приголосних.
5. Інші фонетичні явища.

У мовному потоці приголосні звуки взаємодіють і змінюють артикуляцію. Виникає асиміляція приголосних – дуже поширене явище в українській мові. **Асиміляція** (лат. *assimilatio* – уподібнення) – функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношеннях.

Асиміляція завжди існує між голосними чи між приголосними й ніколи не відбувається між голосними і приголосними. Виникає вона між двома звуками, які відрізняються однією чи кількома ознаками. Якщо звуки відмінні однією ознакою і за нею відбувається уподібнення, асиміляція вважається повною. Повною є асиміляція й тоді, коли звуки відрізняються двома чи трьома ознаками й за всіма цими ознаками один звук уподібнюється іншому. Якщо звуки різняться кількома ознаками, а уподібнення відбувається за частиною із них, така асиміляція вважається частковою. Повна і часткова асиміляція – різновиди її 1) за характером виявлення (за наслідком/ступенем уподібнення).

2) За напрямом асиміляція буває прогресивна (якщо попередній звук уподібнює собі наступний) і регресивна (якщо наступний звук уподібнює собі попередній): () і ().

3) За місцем розташування звуків, між якими відбувається уподібнення, розрізняють суміжну або сусідню (звуки стоять поруч), на відстані (звуки віддалені один від одного) асиміляцію.

Найпоширеніша в українській мові асиміляція приголосних звуків, яка відбувається за будь-якою з ознак, що характеризують приголосні звуки, зокрема за участю голосу і шуму (за дзвінкістю чи за глухістю), за місцем і способом творення, за акустичними властивостями, за твердістю і м'якістю.

Регресивна асиміляція за участю голосу і шуму

Є два різновиди асиміляції за участю голосу і шуму – за дзвінкістю і глухістю. Регресивна асиміляція за дзвінкістю полягає в тому, що наступний дзвінкий впливає на попередній глухий і викликає зміну його на відповідний йому дзвінкий:

<i>Боро/т'б/а</i>	<i>во/кз/ал.</i>
↓	↓
<i>[d'] → боро[d'b]а</i>	<i>[r] → во[rz]ал.</i>

Регресивна асиміляція за глухістю відбувається між попереднім дзвінким і наступним глухим – дзвінкий під впливом глухого змінюється на відповідний йому глухий. Такій асиміляції відповідає лише зміна дзвінкого [г] в окремих словах:

ле[хк]о, во[хк]о, кі[хт']і, ні[хт']і, дьо[хт']у, але
бі[гт]и, допомо[гт]и, збере[гт]и (асиміляція не відбувається).

Регресивна асиміляція за способом творення

Відбувається вона при вимові у таких групах приголосних:

1) проривного і шиплячого (афrikати або щілинного) – під впливом шиплячого проривний змінюється на шиплячий:

закві/тч/ати, коро/ти/ий
↓ ↓
[ч] → закві[ч:а]ти, [ч] → коро[ч]ший;

2) проривного і свистячого (щілинного або афrikати) – під впливом свистячого проривний змінюється на свистячий:

зві/дс/и, двана/дц'/ять
↓ ↓
[дз] → зві[дз]си, [дз'] → двана[дз'ц']ять.

Регресивна асиміляція за акустичним сприйманням

1) під впливом наступного шиплячого попередній свистячий змінюється на шиплячий:

/з̄дж/ерела, прині/си/и
↓ ↓
[ж] → [ждж]ерела, [ш:] → прині[ш:]и;

2) під впливом наступного свистячого попередній шиплячий змінюється на свистячий:

до/цц'/і, у кни/жц'/і
↓ ↓
[ц'] → до[ц':]і, [з'] → у кни[з'ц']і.

Регресивна асиміляція за м'якістю

Така асиміляція відбувається між наступним пом'якшеним приголосним і попереднім твердим. Унаслідок впливу наступного пом'якшеного приголосного попередні тверді передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с],

[ц], [ѡз], [н], [л] змінюються на співвідносні пом'якшені приголосні, напр.: ку[з'н'а], майбу[т'н'е], ні[с'н'а], [ѡз'в'а]кати, [с'в'а]то, сього[д'н']і.

Результат асиміляції на письмі не позначається. Не відбувається така асиміляція на межі морфем: *відліт, схід, бездіяльний, підніс*.

Регресивна асиміляція за твердістю

Під впливом наступного твердого попередній пом'якшений змінюється на відповідний йому твердий – *кінний, денний, п'ятнадцять, шістдесят*:

кінь + -н-	п'ять-на-десять
↓	↓
[н:] → кінний,	[т] → п'ятнадцять.

Наслідки цієї асиміляції відображаються на письмі.

Прогресивна асиміляція

Вияв прогресивної асиміляції трапляється значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення у таких випадках:

1) з а г о л о с о м : бджола (із давноруського – бѣчела → бчела → бджола) – під впливом попереднього дзвінкого [б] наступний глухий [ч] змінився на дзвінкий [ѡж]; у слові Гандзя (із Ганця) дзвінкий звук [ѡз'] розвинувся із глухого звука [ц'] під впливом сонорного [н];

2) прогресивна асиміляція за способом і місцем творення викликала появу подовжених пом'якшених приголосних [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ш':], [ч':] між голосними у словах на зразок *знання, життя, весілля, збіжжя, клоччя, галуззя* (в іменниках середнього роду другої відміни), *стаття, суддя, рілля* (в окремих іменниках чоловічого й жіночого роду першої відміни), *галуззю, міццю, сталлю, молоддю, сумішшю* (в орідному відмінку однини іменників жіночого роду третьої відміни), *лю, лють, лються, вилете, перелеш, долете, налємо* (в особових формах дієслова *лити* та похідних від нього дієслів), *спросоння, навмання, попідтинню* (в окремих прислівниках). У таких словах відбулась зміна давнього звука [й] на такий приголосний звук, який містився перед ним, оскільки саме він і спричинив зміну. Так, сучасне слово *знання* виникло на основі давноруського *знание*, в якому голосний [и] поступово редукувався й занепав, після чого наступний звук [й] уподібнився попередньому [н] за місцем і способом творення: передньоязиковий носовий [н'] асимілював наступний середньоязиковий щілинний [й]. За іншими ознаками ці звуки подібні: за участю голосу й шуму обидва сонорні, за твердістю/м'якістю [н'] – пом'якшений, [й] – м'який. Асиміляція повна;

3) пом'якшення звука [с] у прикметниковому суфіксі **-ськ-** (із **-ьск-**): під впливом попереднього давнього пом'якшеного приголосного у словах на

зразок *сільський, коростенський, печерський* (із давньорус. *сельскыи, коростеньскыи, печерьскыи*) [с] набув фонематичної м'якості. У новіших словах він викликає пом'якшення попередніх приголосних: *украї[н'с']кий, слов'я[н'с']кий*.

Наслідки усіх перелічених різновидів прогресивної асиміляції позначені на письмі.

Асиміляція на відстані

Це явище рідкісне. Прикладом асиміляції на відстані є поява в українській мові у слові *залізо* першого звука [з] із [ж] (давньорус. *железо*) – повна асиміляція за акустичним сприйманням: шиплячий попередній уподібнюється свистячому наступному останнього складу, асиміляція регресивна; зміна шиплячої афrikати [ч] на шиплячий щілинний [ш] у слові *шипшина* (із *шипшина – шепче*) – часткова прогресивна асиміляція за способом творення.

Протилежним за наслідками є фонетичне явище, яке кваліфікується як дисиміляція.

Дисиміляція (лат. *dissimilis* – несхожий, *dissimilatio* – розподібнення) – фонетичний процес, при якому один із двох однакових чи подібних звуків замінюється (розподібнюється) іншим, артикуляційно близьким. У сучасній українській літературній мові дисиміляція зустрічається значно рідше, ніж асиміляція. Дисимілятивні зміни реалізуються активно у живому мовленні. Цей процес відбивається/не відбивається на письмі (у залежності від давності слова). Прикладом її можуть бути такі звукові зміни:

1) зміна проривних [т] чи [д] на щілинний свистячий [с] у дієслівних основах або в іменниках (спільнослов'янські звукосполучення [тт], [дт] → [ст]): *плести, мести, вести, прясти, красти* (із спільносл. *плетти, метти, ведти, прядти, крадти*); *чътьть* → *честь*, *пошьдть* → *пошетть* → *пошесть* – дисиміляція за способом творення, регресивна, сусідня.

2) зміна проривного у групі двох проривних приголосних на щілинний: *хто* (із давньорус. *къто* → *кто* → *хто*) – дисиміляція за способом творення;

3) зміна шиплячої афrikати [ч] при поєднанні її з носовим [н] на щілинний звук [ш] – проривний зімкнений елемент у шиплячого зникає, а у носового зімкнено-проривного [н] залишається: *рушник, мірошник, соняшник* (із *ручник, мірочник, сонячник*). У більшості слів із звукосполченням *чн* це явище відсутнє: *сполучник, річний, річниця, молочний, бічний, заочний* (це слова суто літературного вжитку або нові).

Це все випадки сусідньої (контактної) дисиміляції.

4) дисиміляція на відстані відбувається у словах *срібло* (із давньорус. *серебро*), *лицар* (із *рицарь*), *лимар* (із *римарь*): один із дрижачих звуків змінюється на зубно-боковий – дисиміляція за способом творення.

Творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, основа чи корінь яких закінчується звуками [с], [з], за допомогою суфікса *-ш-* супроводжується поєднанням явищ асиміляції та дисиміляції: *високий* – *вис* + *-ш-* → *ви[сш]ий* (внаслідок регресивної асиміляції за акустичним

сприйманням під впливом шиплячого щілинного [ш] свистячий щілинний [с] змінюється на відповідний шиплячий [ш] → ви[шиш]ий (у групі двох щілинних шиплячих внаслідок дисиміляції один із них, наступний, змінюється на шиплячу африкуту [ч]) → ви[шч]ий. Аналогічно: вузько – вузь + -ш-[е] → ву[жш]е → ву[жч]е. Якщо основа (корінь) прикметника закінчується звуком [ж], у формі вищого ступеня наявна лише дисиміляція: дужий – дуж[ш]ий → ду[жч]ий.

Наслідки усіх розглянутих явищ позначаються на письмі. Іноді розподібнення звуків може спостерігатися у вимові: *квохтати, пшенишній, молошній, соняшній*.

В історії української мови цілий ряд сполучень приголосних підпав **спрощенню** – випаданню одного із приголосних при утрудненій вимові у процесі словозміни чи словотворення.

Це явище пов'язане із занепадом редукованих ь, ь і втратою закону відкритого складу. В українській мові маємо більше 10 груп приголосних (по 2, 3, 4 звуки), у яких спрощення (випадання) першого або середнього приголосного закріпилося на письмі і умовно становить I групу:

<i>ждн > жн:</i>	<i>тиждень > -жневий, -жня</i>
<i>здн > зн:</i>	<i>виїздити > -зний</i>
<i>зкн > зн:</i>	<i>бризкати > -знути</i>
<i>стл > сл:</i>	<i>стелити > слати, ріст > росли</i>
<i>скн</i>	<i>тріск > -снути, блиск > -снути</i>
<i>слн – сн:</i>	<i>ремесло > -існичий, масло > -сний</i>
<i>стн</i>	<i>якість > -сний, користь > -сний, ряст > рясний</i>
<i>стц > сц:</i>	<i>давн. мѣстце > місце</i>
<i>стськ > ск:</i>	<i>міський > місто</i>
<i>рвш > рш:</i>	<i>давн. первий > перий</i>
<i>ршчк > ршк:</i>	<i>давн. зморшчки > зморшки</i>
<i>шчк > шк:</i>	<i>давн. дошчка > дошка</i>
<i>рнц > рц:</i>	<i>чернець > ченця</i>
<i>рнч > рч:</i>	<i>давн. горнчарь > гончар.</i>

В і д х и л е н н я бувають тільки в словах:

кістлявий, пестливий, хвастливий – стл, хвастнути, зап'ястний – стн.

Неспрошена група розрізняє значення слова. У деяких словах спрощення (випадання) звука можна виявити лише шляхом зіставлення з російською мовою. Це, як правило, слова спільного походження, але в кожній мові вони мають своє фонетичне оформлення (II група):

<u>Рос.</u>	<u>Укр.</u>
<i>честный</i>	<i>чесний</i>
<i>солнце</i>	<i>сонце</i>
<i>сердце</i>	<i>серце</i>
<i>стекло</i>	<i>скло</i>

постный

пісний

В и н я т о к із правила про спрощення в українській мові складають прикметники, утворені на базі іншомовних слів:

турист – *туристський* **стс'к**

журналіст – *журналістський* **стс'к**

студент – *студентський* **нтс'к**

форпост – *форпостний* **стн**

агент – *агентство* **тств**

компакт – *компактний* **кнт**

У таких словах спрощення приголосних все-таки виявляється в у с н о - м у м о в л е н н і, а правопис цього не закріплює (III група):

контраст – *контрастний* [контрасний]

компост – *компостний* [компосний]

агент – *агентство* [агенство]

шістнадцять [ш'існадз'ц'ат']

шістсот [ш'іс:от]

Ще о д н у г р у п у (IV) спрощень становлять п р и к м е т н и к и із суфіксом -с'к, утворені від іменників

- українських:

Полісся *поліс+с'к-ий* – *полісський*

Одеса *одес+с'к-ий* – *одеський*

Запоріжжя + с'к *запоріж+с'к-ий* – *запорізький*

Калуш *калуш+с'к-ий* – *калусський*

товариш *товариш+с'к-ий* – *товариський*

парубок *парубок+с'к-ий* – *парубоцький*

читач *читач+с'к-ий* – *читацький*

-запозичених:

(географічні назви)

Лейпциг – *лейпцизький*

Карабах – *карабаський*;

а б с т р а к т н і і м е н н и к и, що творяться від конкретних назв за допомогою суфікса -ств(о), хоч при вимові подовження ніби зберігається:

товариш *товариство*

ткач *ткацтво*

робітник + -ство *робіництво*

убогий *убозтво.*

Явище спрощення приголосних на початку і в кінці слів унаслідок занепаду редукованих дістало назву **епентеза**.

всх - : *сходити* *всходить*

встр - : *стрепенутися* *рос. встрепенуться*

взл - : *злітати* *взлетать*

гд - : *де* *где*

четвер – *рос. четверг*

спасибі – рос. *спаси бог*

Це явище відоме і в системі голосних:

<u>Давні</u>	<u>Рос.</u>	<u>Укр.</u>
<i>Игла</i>	<i>иголка</i>	<i>голка</i>
<i>играти</i>	<i>играть</i>	<i>гратії</i>
<i>имати</i>	<i>иметь</i>	<i>мати</i>
	<i>еще</i>	<i>ще</i>
		<i>цей</i> (із розм. <i>оцей</i>)
	<i>Игнат</i>	<i>Гнат</i>
	<i>Исидор</i>	<i>Сидір</i>

В українській мові бувають випадки приєднання додаткових звуків на початку слова для полегшення вимови – **протеза**. У ролі протетичних звуків в українській мові виступають:

в: *вугілля, вулиця, вулик, він, вудка*

г: *горіх, гострий, гарба, гикавка*

й: *юшка, юний, Євген, Європа.*

Звуки *в* і *й* можуть з'являтися і в середині слів: *павук, півонія; руїна, клієнт, п'ять, м'ята* (зіставте з такими ж російськими словами).

В окремих словах може бути вставляння *д* і *т* у буквосполучення:

укр. *строк, Стрітення, уздріти*

рос. *срок, Сретение, узреть.*

Ще одне фонетичне явище – **метатеза** – переставляння звуків, складів:

укр. *ведмідь, капость, бгати* (зіставте з рос. *медведь, пакость*)

запоз.: *друшляк* (нім. *Durchschlag*), *тарілка* (*Teller*).

Усі ці явища забезпечують милозвучність української мови і оформлюють правильне усне мовлення.